

Ташбаева Н., Абдубекова Ж.

ОРДО ОЮНУ – ДЕН СООЛУКТУ ЧЫНДООНУН БУЛАГЫ КАТАРЫ

Ташбаева Н., Абдубекова Ж.

ИГРА ОРДО – КАК ИСТОЧНИК УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ

N. Tashbaeva, Zh. Abdubekova

GAME ORDO – AS A SOURCE OF HEALTH PROMOTION

УДК: 373.167/613.7

Бул макалада кыргыз элинин салттык оюндарынын бири болгон “ордо” оюнунун келип чыгуу тарыхы, ойнолуу эрежелери, тарбиялык мааниси, логикалык ой жүзүртүүгө тийгизген таасири жана ден-соолук үчүн пайдасы тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: салттуу оюндар, ордо, эрежелер, көчмөн калк.

В статье авторы раскрывают историю возникновения игры ордо, правила, воспитательное значение, влияние занятий ордо на логическое мышление и здоровье занимающихся.

Ключевые слова: традиционные игры, ордо, правила, кочевые народы.

In this paper, the authors reveal the origins of the game ordo, rules, educational value, impact on employment ordo logical thinking and dealing with health.

Key words: traditional games, ordo, rules, nomadic peoples.

Ден соолукту чындоодо улуттук оюндардын мааниси өтө чоң. Ордо оюну бир гана кыргыз элине таандык байыркы улуттук оюндардын бири. Анда кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын, жоокердик демократиялык доорду, мергенчилик элементтерди, элдик педагогиканы жана дене маданиятын калыптандыруу боюнча негизги булак болуп саналат. Ордо оюнун боюнча маалыматтарды алгач этнограф С.М.Абрамзон жыйнаган, кийинчерээк тарых илимдеринин кандидаты., профессор К.А. Айдаркулов «Кылымдар жаңырыгы» (Фрунзе., 1982); М. Абдуллаев, М.Кийзбаев, Ч.Акматов «Улуттук оюндар» (Бишкек, 2011) эмгектеринде изилденген.

«Ордо атыш», «ордо» деп оюндун аты эле айтып тургандай, алгач оюн көпчүлүктүн тагдыры чечилген чоң жыйындарда, айыл арасында көпчүлүктүн катышуусу менен көп ойноло тургандыктан «жыйындын оюну», «ордонун оюну» болуп аталып калган. Көпчүлүк жазма адабияттарда жана элдик оозеки чыгармачылыкта «ордо» деген сөз хандыктын же уруу жетекчилеринин ж.б. билармандардын турган жайы катары берилгендиги белгилүү. Ал эми кыргыз тилинде «ордо» деген термин эки мааниде айтылат:

Биринчиден, жогоркуда айтылгандай – хандыктын же уруу жетекчисинин турган жайын билдирсе.

Экинчиден, элдик оюн катары билдирет.

Экөөндө тен “ордо” деген термин “орто” деген түрк тилиндеги сөздөн келип чыгышы ыктымал. Кыргыз тилинде “т” тыбышынын “д” тыбышына

өтүүсү менен “орто” деген сөз “ордо” б.а. “орто-ордо”, “ак орто”, “ак ордо” болуп өзгөрөлөшө мөмкөн. Мунун далилдөө мисалдарына “Манас” эпосундагы “ак ордо” деп билсек болот.

Көчмөн турмушта “тегерек тартып” төз конушкан, байыркы кыргыз айылынын жалпы конуу тартибин, сырткы көрүнүшүнө өзгөчө маани беришкендигин да көрүүгө болот [1.60].

Академик В.В. Радлов да “кара кыргыздар айыл болуп топтолуп жашашпайт, алар бүткүл уруу менен өзөндөрдүн боорлорунда боз үйлөрүн катарынан улай тигишет, ал кээде 20 жана анданда көбүрөөк чакырымга чейин созулуп жатат... Конуштоонун мындай түрүн жарым-жартылай жергиликтүү шарттар менен, жарым-жартылай элдин жоокерчилиги мөнөзө менен төшөндөрөлөт. Боз үйлөрдү ушундайча жайгаштырганда кара кыргыздарда кол салуудан же коргонууга бүтүндөй бир кошунду чукул арада даярдап жиберүүгө мүмкүнчүлүк болгон” д.а. [2.527,550]. Демек, кыргыз элинин аскердик тактиканы өтө мыкты өздөштүргөндүгүнөн кабар берет.

Айлана формасында тигилген көп үйлөрдүн ортосундагы “ак өргө” хандын үйү болсо ордо оюнунда катар-катар тигилген көп үйлөр катарланган көп чүкөлөр менен алмашылып алардын ортосунда коюлган кичинекей болор-болбос сөөктүн ак сыныгы “хан” деп аталып, хандык милдетти аткарган “хан үйүнөн” көп айылдын так ортосунда аппак болуп манкайып көрүнүүсү бир жагынан сөөлөт, даңк болсо, 2- жагынан айыл коргонунда коргонуу болгон.

“Ордо оюнунда” сөөк сыныгынан жасалган “ханды” көп чүкөнүн ортосундагы чуңкурчага салуу максатка ылайыктуу болгон. Себеби, сырттан урулган катуу сокку “ханга” жетпестен кырка тарткан көп айыл тобуна урулган сыяктуу же кыркаланган көп чүкөлөрдүн тобуна урулуп топ жарылган.

Топ жарган оюнчунун бардык аракети чийиндин ичинде жаткан чүкөлөр менен бирдикте ханды да чийинден чыгарып, жеңишке жетүү.

Эгер оюндун бул жагына кайрылсак анда эки жактын бир жагы чийинден көп чүкө атып чыгарышса да ханды чертип чыгарышмайынча толук жеңишке жетишпейт жана экинчи оюнун бул жак биринчи болуп топ жарууга, кезектешип чүкө атууга укук албайт. Качан гана ханды чертип чыгарып, чүкө атууга укук алгандан кийин гана жеңиш эки жактын бирөөнө ыйгарылат. Ошондуктан “хан чертүү” ордо оюнунда өзгөчө мааниге ээ.

Анткени “хан чертөөнөн” мындай өзгөчөлөгөн жоокерчилик турмуштан да көрүүгө болот. Хан майданында, эки жактын бетешүүлөрүндө жоо жетекчисин же ханды жок кылуу согушту жеңип чыкканга барабар экендиги эпикалык чыгармалардын матриалдарынан байкалат.

Демек ордодогу “хан чертүү” менен кан майдандагы беттешөө ханды саюу же жоо жетекчисин жок кылуу менен аяктаган. Ал эми оюндун социалдык, таптык жагына көңөл бурсак, анда оюндун негизги маниси хандын ордун элөө экендиги берилген.

Ордо оюну уруу аксакалдары, бектер тарабынан уюштурулган. Биринчи – “Ак ордо”, “ордо” деген терминдер “орто” деген сөздөн келип чыккан. Экинчиден - оюндун негизин түзгөн чүкөлөр менен оюндагы “хандын” тигилөө ыкмасы боюнча бир кездеги кыргыз айылынын конуу тартиби чагылдырылган. Үчүнчүдөн - оюндун эң негизги таптык мааниси: жалпы элдин “хан ордосун” талкалап, жеңишке жетишүү.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоо менен аскердик иштердин элементтерин чагылдыруу менен катар социалдык абалды да көрүүгө болот. Мисалы, ордо менен байыркы мергендердин : “ритуалдык” чийиндерин салыштуруу аркылуу да карасак болот. Ордо оюну мергенчилердин чийини сыяктуу эле “чон айлана” чийинди (диаметри 16 м келген) жерге чийүү менен ушул чийинде туруп айлананын борборунда атуудан башталат. [3.12] Оюн жөрөп жатканда оюндун бардык катышычуулары көрүүчүлөр (байыркы мергендер сыяктуу) чийиндин ичинде ойноп жаткан оюнчунун ар бир кыймылына көз салышып, чийиндин сыртынан карап турушат. Качан гана оюнчу өз укугун жоготкондон кийин, экинчи оюнчу, ойноого укук алат да оюн улантылат [4. 42]

Бүгүнкү күндө бул улуттук оюн ар аймакта ар кандай ойнолуп жүрөт. Бирок, жалпы жолунан ойнолуу эрежелери бирдей - жаатын ортосундагы оюндун узактыгы 2 саат, оюнчулардын бир командадагы саны 6-10 адам болот. Мелдештин жыйынтыгы сызыктан сырткары атып чыгарылган чүкөлөрдүн санына, жыды болгонуна ж.б.шарттарга ылайык судьялар тарабынан аныкталат [5.26].

Диаметри 14 м келген бир сызык, бул сызыктын сыртынан 1 м кеңдикте экинчи сызык чийилип, кезек күтүп турган оюнчулар ошол сызыктын сыртында турушат. Тегерек чийилген борборуна кан, ага кошуп үч чүкө салынып, алардын айланасына бардык оюнчулардын санына жараша, б.а. ар бир оюнчуга (эскиче бирдин үчө) бештен чүкө тизишет. Бул топ деп аталат. Оюнду баштоо өчөн эки сол чүкөдөн ат кал чалып, кимдин чүкөсү (аты) консо, ошол жааттын командасы баштайт. Оюнду судья

жана эки тараптын мыкчегери башкарып, эреже бузгандарды жыдытып, тартипке чакырат. Чүкөлөрдө томпой (айрым жерлерде абалак) менен чертет. Топ, чүкө, кан атуунун: ура атуу, кыңкой атуу, кадамак, тоорумак, чалмай атуу, чертмек (ичке олтуруу, томпойду алуу, чүкө чертүү, кан чертүү) деген түрлөрү бар [6.487].

Мында ойноо ыкмаларында оюнчунун ар бир кыймылы дене үчүн маанилүү ролду ойнойт. Мисалы, кадамак кадоодо чийимдеги же чийимге жакын чүкөлөрдү кадоодогу ордочунун денесинин ийилөөсө 160-170 градус, эки буттун ортосундагы аттоо бурчу 130-145 градусту түзсө, ал эми кадамакчынын чийимден алыс чүкөлөрдү кадоодо – колун денеден ийилүү бурчу 90-100 градус. Дененин жабылуу бурчу 100-130 градус. Такымдын жазылуу бурчу 90-100 градус. Эки буттун жазылуу бурчу 90-100 градус болот [7.26]. Демек, оюнчунун денеси абалга жараша өзгөрүүдө.

Жогоруда ордо оюнунун келип чыгуу тарыхына, кылымдар бою ойнолуп келишине, улуттук дене тарбияны өнөктөрүүгө жана бүгүнкү күндөгү эл арасынан ээлеген орду тууралуу баяндалды. Мындан улам, болжолу боюнча ордо байыркы жоокерчилик заманда пайда болгон, анын алгачкы ойнолушуна сюжеттик чагылышына душманды багындыруу, талкалоо, ордосун басып алуу, б.а. согуштук тактика менен стратегия маселелери жана жоокерлерди чоң салгылаштарга даярдоо, көнүктүрүү иштери негизи болгон десек жаңылыштык болбос.

Ордо оюну шамдагай, кыраакы, эпчил, ыкчамдыкты, амалкөй болууга үйрөтөт жана байкоо сезиминин өсүшүнө, дэнэсинин чымыр болушуна өбөлгө түзөт. Кыргыз элинин салттык улуттук оюндары байыртадан эле калыптанган жана кылымдар бою “инсанды” тарбиялоодо жана дени сак улутту сактоодо өтө маанилүү орунду ээлеп келген. Демократиянын шартында да улам жаңыланып олтуруп, муун улоочу жаштарга салт катары үйрөтүлүп өз жашоосун токтотпойт деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Айдаркулов К. Кылымдар жаңырыгы. Фрунзе., 1982
2. W. Radloff. Aus Sibirien. Leipzig? 1883, ч.1, стр.527; Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек., 1999
3. Шоокум. № 8 (60). Бишкек., 2009.
4. Омурзаков Д., Мусин Ю. Киргизские народные игры. Фрунзе., 1989
5. Бектенов З., Мусин Ю., Кыргыздын элдик оюндары. Фрунзе., 1978
6. КСЭ. Фрунзе., 1979. 4 том
7. Абдуллаев М., Кийзбаев М., Акматов Ч. Улуттук оюндар (Усулдук окуу китеби). Бишкек., 2011

Рецензент: д.пед.н., профессор Анаркулов Х.Ф.